

СЕКЦІЯ 1
ПЕДАГОГІЧНА НАУКА ТА ОСВІТА В ОСОБАХ,
ДОКУМЕНТАХ, БІБЛІОГРАФІЇ
(2020–2022)

Реєстраційний номер: 0120U002093

Роки виконання: 2020–2022 рр.

Назва пріоритетного напрямку: Філософія освіти. Методологія, теорія, історія освіти і педагогіки

Проблема дослідження: Міждисциплінарний синтез галузей знань, що вивчають людину, суспільство, культуру і освіту

Науковий керівник: Л. Д. Березівська, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики

ПЕДАГОГІЧНА НАУКА ТА ОСВІТА В ОСОБАХ, ДОКУМЕНТАХ,
БІБЛІОГРАФІЇ: НАЙІСТОТНІШІ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ

*Л. Д. Березівська, доктор педагогічних наук, професор,
 член-кореспондент НАПН України*

Найістотніші наукові результати, досягнуті в ході проведення дослідження: уперше розроблено та реалізовано Програму комплексного міждисциплінарного наукового прикладного дослідження «Педагогічна наука та освіта в особах, документах, бібліографії», яка складається з чотирьох підтем [1. Реформування змісту загальної середньої освіти в незалежній Україні кризь призму джерелознавства (1991–2017); 2. Міжнародні та всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю»; 3. Рідкісні педагогічні видання із фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.); 4. Педагогічна біографіка як складник історії освіти] задля актуалізації історико-освітнього знання засобами джерелознавства; сформовано (дібрано, класифіковано, систематизовано) й схарактеризовано історіографічну та джерельну базу дослідження;

комплексно розглянуто проблему реформування змісту загальної середньої освіти в незалежній Україні в історико-джерелознавчому вимірі; з'ясовано, що в українській та зарубіжній історіографії немає праць, де системно висвітлено наведену тему; аргументовано, що за 1991–2017 рр. розроблено національне освітнє законодавство, нові методологічні засади удосконалення змісту загальної середньої освіти на ґрунті загальнолюдських і національних цінностей; виявлено, що на розроблення змісту загальної середньої освіти впливали суспільно-політичні, соціально-економічні чинники, розвиток педагогічної науки відповідно до потреб молоді держави і суспільства в умовах євроінтеграційних процесів та самоідентифікації української нації; актуалізовано історико-педагогічне знання про досягнення та

кризові стани розвитку змісту загальної середньої освіти незалежної України (1991–2017) засобами джерелознавства і шляхом репрезентації 74 документів;

визначено критерії добору документів і впорядкування матеріалів про реформування змісту загальної середньої освіти в незалежній Україні (1991–2017): тематичний (систематизування документів за логікою їхнього змісту); типологічний (визначення типів документів); вибірковий (представлення певного педагогічного явища через відповідний добір); хронологічний (розміщення джерел у хронологічній послідовності у визначених межах); змістовий (відбір джерел, які відповідають заявленому типу документа (закон, доктрина, концепція, програма, стратегія, аналітичні матеріали, державний стандарт); аксіологічний (репрезентація певних освітніх цінностей);

у процесі джерелознавчого пізнання на основі розроблених критеріїв *систематизовано та класифіковано* документи (74) про реформування змісту загальної середньої освіти в Україні в добу її незалежності (1991–2017) за такими видами: *концептуального характеру*, що стали керівними (закони, доктрини, концепції, програми, стратегії, аналітичні матеріали) (26 документів); *державні стандарти* (нормативні документи) загальної середньої освіти (початкової освіти, базової і повної загальної середньої освіти) (9 документів); *концепції* (система поглядів, задумів) моделювання змісту освітніх галузей загальної середньої освіти (концепції змісту загальної середньої освіти як складника неперервної освіти, концепції змісту освітніх галузей загальної середньої освіти, концепції змісту інтегрованих курсів) (39 документів);

встановлено, що систематизовані тексти документів концептуального характеру висвітлюють становлення національної освітньої політики, розвиток ідей про зміни в змісті шкільної освіти; провідну роль учених НАПН України в розробленні вказаних праць; попри різницю в структурі, ці документи визначали на державному рівні принципи, завдання, основні напрями реформування змісту загальної середньої освіти, зокрема змісту освітніх галузей, етапи й стратегічні завдання вивчення навчальних предметів на кожному з них; *виявлено* аналітичні матеріали як новий тип документів, започатковані НАПН України у 2010 р., автори яких осмислювали стан, проблеми змісту загальної середньої освіти та прогнозували перспективні вектори його модернізації; *аргументовано*, що державні стандарти загальної середньої освіти (1991–2017) уможливили стандартизацію змісту загальної середньої освіти в умовах варіативності освітньої системи задля забезпечення єдиного освітнього простору в Україні; *з'ясовано*, що концепції моделювання змісту освітніх галузей загальної середньої освіти, які представлено переважно як проекти, розкривають перспективне бачення розвитку окремих освітніх галузей загальної середньої освіти різними авторськими колективами та свідчить про долучення до процесів реформування широких кіл освітян; *встановлено* практичну цінність розроблених концепції освітніх галузей загальної середньої освіти, яка полягає у багатоступеневій дифузії цих документів, зокрема ключових понять і принципів, з фундаментальної педагогічної науки в прикладну (розроблення навчальних програм, методик навчання), а далі – в освітню практику;

здобуто знання про особливості дібраних матеріалів (автори, час, обставини, мета створення, фактична цінність, достовірність, репрезентативність, вплив епохи); *аргументовано*, що вони відображають інтеграційні, міждисциплінарні системно-структурні процеси в організації навчальної інформації; *доведено*, що здійснений джерелознавчий синтез документів як історико-освітніх джерел з окресленої проблеми сприяє збагаченню джерельної бази педагогічних й історико-освітніх досліджень щодо еволюції змісту загальної середньої освіти незалежної України, її актуалізації задля прогнозування проблематики досліджень із питань змістового наповнення освітнього процесу;

комплексно упорядковано бібліографічну інформацію (3130 описів) про міжнародні та всеукраїнські педагогічні читання (1993–2020), присвячені аналізу творчої спадщини видатного українського педагога В. О. Сухомлинського; *виокремлено й вивчено* матеріали (програми, статті, тези, виступи, інформаційні матеріали, фільми, понад 200) 27 міжнародних і всеукраїнських педагогічних читань, присвячених В. О. Сухомлинському, що проходили з 1993 до 2020 рр., що сформульовані як «Міжнародні та всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю» як засіб поширення ідей гуманістичної педагогіки (1993–2020)»; *сформовано й схарактеризовано* історіографічну та джерельну базу дослідження феномену міжнародних і всеукраїнських педагогічних читань, присвячених Василю Сухомлинському; *систематизовано і класифіковано* відібрані джерела крізь призму сучасних методологічних і теоретичних підходів; *проаналізовано* комплекс ідей і рефлексій зарубіжних (М. Библиок, Е. Гартман, А. Коккеріль, Х. Франгос) і відомих українських учених (І. Д. Бех, А. М. Богуш, О. Я. Савченко) щодо сприйняття спадщини В. О. Сухомлинського; *визначено* їхній внесок у сухомліністику; *введено* до активного історико-педагогічного обігу нові джерела, які збагатять знання дослідників про В. О. Сухомлинського, а також розширять наукові уявлення про вітчизняну культурно-гуманітарну сферу; *аргументовано*, що вивчений і опрацьований комплекс різних матеріалів інформаційного і аналітичного характеру відображає становлення окремого напрямку вітчизняної історико-педагогічної науки – сухомліністику як поєднання історично важливого минулого, тобто традицій, з сучасним розвитком ідей про освіту і виховання, що часто мають інноваційний характер (наприклад, ідеї Нової української школи); *виявлено*, що провідну роль у визначенні тематики і змістовому наповненні всеукраїнських педагогічних читань, присвячених В. О. Сухомлинському, відіграли вчені НАПН України, викладачі закладів вищої освіти та громадська організація Всеукраїнська асоціація Василя Сухомлинського; *з'ясовано*, що учительство, працівники дошкільних закладів освіти, слухачі інститутів підвищення кваліфікації педагогічних працівників брали активну участь у підготовці та проведенні читань;

комплексно презентовано масив дитячих періодичних видань 20-х – початку 40-х років ХХ ст. у фонді ДНПБ («Більшовиченята» (1924–1931), «Будь напоготові!» (1925–1928 рр.), «Весела бригада» (1931–1937 рр.), «Жовтень»

(1928–1941), «Піонерія» (1923–1941), «Червоні квіти» (1923–1931) та ін.); *виявлено* метадані дібраних матеріалів (роки та місце видань, склад редакційної колегії, видавця, друкарню та примітки (відомості про зміну назви, місяця видання тощо); *з'ясовано*, що на шпальтах цих видань як інформаційного засобу формування комуністичного світогляду розкрито питання громадсько-політичного, освітнього та культурного життя дітей радянської доби тощо; вміщено відомості про досягнення учнів; події за кордоном; новини з різних галузей науки й техніки; біографічні публікації про письменників, громадських діячів; матеріали для розвитку та дозвілля дітей (загадки, ребуси, ігри, інсценівки, жарти, пісні з нотами, логічні завдання, вікторини тощо); результати дитячої поетичної та художньої творчості, листування з читачами; літературні твори українських письменників і поетів, які доповнено ілюстраціями відомих художників та графіків тощо; *визначено*, що значний інформаційний потенціал для дослідження особливостей повсякденного життя та культурно-освітніх процесів першої третини ХХ ст. мають публікації дітей (шкільних кореспондентів – диткорів); *доведено*, що цей масив джерел надає можливість комплексно дослідити процес формування світогляду, умови життя та загалом світ дитинства школярів 1920–1940-х років; *обґрунтовано*, що дитячі часописи є вагомою джерельною базою досліджень з історії освіти й виховання дітей, історії літератури та художнього мистецтва в окреслений хронологічний період крізь призму ідеологічного забарвлення, радянської термінології, політичної пропаганди тоталітарного суспільства задля осмислення особливостей поступу української освіти від тоталітарного минулого до європейських демократичних цінностей в контексті суспільно-політичних, історичних, педагогічних чинників;

здійснено комплексний джерелознавчий аналіз і синтез педагогічних джерел німецькою мовою другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; *систематизовано й цілісно представлено* бібліографічні описи (818) зазначених рідкісних видань як джерелознавчої основи історико-педагогічних, бібліографічних, культурологічних досліджень; *доведено*, що типологізовані німецькомовні видання окресленого періоду (офіційні, наукові, виробничо-практичні, навчальні, довідкові, літературно-художні видання, епістолярні джерела) відображають розвиток демократичних і гуманістичних ідей, особливості освітнього процесу закладів освіти, причини й наслідки реформаційних перетворень освітніх систем у німецькомовних країнах і закономірності розбудови терміносистеми педагогічної науки та освітньої практики; *аргументовано*, що поширення здобутого знання в сучасному науковому дискурсі сприятиме інформаційному забезпеченню процесу реформування української системи освіти в умовах її інтеграції до європейського і світового освітнього простору; *до наукового обігу введено* раніше невідомі та маловідомі наукові праці німецьких педагогів і психологів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також матеріали та факти, що розкривають теоретико-методологічні основи професійної педагогічної освіти, організаційно-педагогічні засади професійної підготовки вчителів, діяльності

закладів освіти різних типів, реформування шкільної освіти в німецькомовних країнах тощо;

відповідно до структури (біографія, бібліографія, повнотекстові праці, фотогалерея) *створено* нові сторінки (25) електронного інформаційно-бібліографічного ресурсу «Видатні педагоги України та світу»: Галятовський Іоаникій» <https://tinyurl.com/y4rpsy2w>, «Дзеверін Олександр Григорович» <https://tinyurl.com/mr4yt7p2>, «Орлай Іван Семенович» <https://tinyurl.com/38shbpna>, «Цвелих Тамара Іванівна» <https://tinyurl.com/yha9kef4>, «Гурліт Людвіг» <https://tinyurl.com/5n6cah6a>, «Дістервег Фрідріх-Адольф-Вільгельм» <https://tinyurl.com/ycx6zcvy>, «Зейдель Роберт» <https://tinyurl.com/k53h4zah>, «Йоганн Фрідріх Гербарт» <https://tinyurl.com/569y5hfd>, «Жан Овід Декролі» <https://tinyurl.com/mr7kxsc>, «Залужний Олександр Самійлович» <https://tinyurl.com/cw359c9c>, «Кониський Олександр Якович» <https://tinyurl.com/mrzc4axc>, «Крип'якевич Іван Петрович» <https://tinyurl.com/4d5b9d3t>, «Манжос Борис Семенович» <https://tinyurl.com/mr27uau4>, «Миронов Микола Миколайович» <https://tinyurl.com/wny7f92m>, «Рудницька Оксана Петрівна» <https://tinyurl.com/4hrfm6n7>, «Русько Олексій Микитович» <https://tinyurl.com/6mdfs5rk>, «Скрипченко Надія Федорівна» <https://tinyurl.com/32e66zmv>, «Хорас Манн» <https://tinyurl.com/32e66zmv>, «Генріх Шарельман» <https://tinyurl.com/eem72upc>, «Барвінський Олександр Григорович» <https://tinyurl.com/5n7ka7ff>, «Лубенець Наталія Дмитрівна» <https://tinyurl.com/5n7ka7ff>, «Шарль-Мішель де Л'Епе» <https://tinyurl.com/bdcwn8mb>, «Мейман Ернст Фрідріх» <https://tinyurl.com/5d9d8n6v>, «Савченко Олександра Яківна» <https://tinyurl.com/4s6r3hsx>, «Шерстюк Григорій Пилипович» <https://tinyurl.com/5n7ka7ff> відповідно до структури; *оновлено* сторінки (23) цього ресурсу: «Чепіга (Зеленкевич) Яків Феофанович» <https://tinyurl.com/ye27zpm>, «Ряппо Ян Петрович» <https://tinyurl.com/28jmsnmk>, «Монтессорі Марія» <https://tinyurl.com/yxteswt9>, «Музиченко Олександр Федорович» <https://tinyurl.com/yckwz6a2>, «Пирогов Микола Іванович» <https://tinyurl.com/4w9762c7>, «Ананьїн Степан Андрійович» <https://tinyurl.com/ykmhvep8>, «Грищенко Микита Минович» <https://tinyurl.com/bp74r47x>, «Лубенець Тимофій Григорович» <https://tinyurl.com/mwh6unvm>, «Алчевська Христина Данилівна» <https://tinyurl.com/kpy5ky7f>, «Русова Софія Федорівна» <https://tinyurl.com/jk24zawk>, «Юркевич Памфіл Данилович» <https://tinyurl.com/mr3kfzre>, «Драгоманов Михайло Петрович» <https://tinyurl.com/4fj6dvbm>, «Френе Селестен» <https://tinyurl.com/yetz66yj>, «Захаренко Олександр Антонович» <https://tinyurl.com/strn64t7>, «Коменський Ян Амос» <https://tinyurl.com/y5zyxf62e>, «Лай Фільгельм Август» <https://tinyurl.com/mpzpxfw3>, «Науменко Володимир Павлович» <https://tinyurl.com/4yeuw5fh>, «Резнік Яків Борисович» <https://tinyurl.com/3zsnkjhd>, «Руссо Жан-Жак» <https://tinyurl.com/5n7ka7ff>, «Сікорський Іван Олексійович» <https://tinyurl.com/e6466j5r> «Сковорода

Григорій Савич» (<https://tinyurl.com/3hskuhbr>, «Фребель Фрідріх Вільгельм» <https://tinyurl.com/ykfu5mp3>, «Чавдаров Сава Христофорович» <https://tinyurl.com/5e9m4rzr>;

доведено, що цифровий ресурс сприяє задоволенню інформаційних потреб сфери освіти, педагогіки в історико-біографічній інформації, поглибленню знання про життя та діяльність, погляди та світоглядні цінності педагогів і освітян минулого, поширенню демократичних і гуманістичних ідей про розвиток української і зарубіжної освіти; є інформаційним супроводом історико-педагогічної науки, зокрема забезпечує джерельну базу для написання дисертацій, планових наукових досліджень, бакалаврських і магістерських робіт, підручників з історії освіти та педагогіки; уможлиблює якісне проведення масових науково-практичних заходів, присвячених творчій діяльності тих чи інших педагогів й освітніх діячів; ознайомлює дослідників із фондом ДНПБ, зокрема з педагогічними джерелами; *аргументовано*, що постійно поповнюваний електронний ресурс «Видатні педагоги України та світу» як невід'ємний складник національного цифрового гуманітарного простору є ефективною формою поширення біографічних знань задля підвищення духовної культури суспільства в умовах глобальних цивілізаційних викликів, допомагає зміцненню національної ідентифікації громадян, консолідації українського суспільства, збереженню історичної пам'яті народу;

уточнено: методику джерелознавчого аналізу й синтезу (прочитання тексту; встановлення часу, місця, авторства, обставин та автентичності джерела; тлумачення тексту; визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості); персонально-особистісний і диференційований підхід дослідників до розгляду й інтерпретації ідей В. О. Сухомлинського, який полягає в застосуванні нових понять та термінів (філософія дитинства, екологія людини, дитинолюбство, олюднення знань тощо) як стосовно історико-педагогічних феноменів, так і актуальних педагогічних проблем; інформацію про ключові поняття дослідження (педагогічне джерелознавство, педагогічна бібліографія, педагогічна біографіка; зміст загальної середньої освіти, реформування змісту загальної середньої освіти, державний стандарт загальної середньої освіти, освітні галузі, базовий навчальний план, початкова освіта, базова середня освіта, профільна середня освіта; мета та завдання, зміст і структура загальної середньої освіти; принципи побудови навчальних програм з мови та літератури; форми, методи, засоби навчання; освітньо-виховні ідеали, екологія дитинства, культурологічні виміри освіти, батьківська педагогіка, культура потреб особистості, філософія освіти, здоров'я через освіту; рідкісні видання, дитяча періодика, довідкові видання, німецькомовні педагогічні видання, педагогіка вільного виховання, експериментальна педагогіка, демократична педагогіка, громадянське виховання, трудова школа, народна школа, теорія «нового» виховання і «нових» шкіл та ін. тощо);

набули подальшого розвитку: теоретико-методологічні підходи (історіографічний, термінологічний аналіз, джерелознавчий пошук, предметно-цільовий аналіз друкованих та електронних видань, наукова джерелознавча

критика (аналіз і синтез), міждисциплінарний герменевтичний, інтерпретаційний, мережевий та ін.) до здійснення джерелознавчих досліджень як невіддільної частини історико-педагогічних студій; систематизоване опрацювання масивів наукової інформації, зокрема використання дворівневої структури науково-допоміжного бібліографічного покажчика (вербальної та візуальної), зорієнтованої на різні категорії користувачів (всі виконавці); технологія створення цифрових освітянських біографічних ресурсів для збереження національної педагогічної пам'яті; критерії добору документів для створення й доповнення персональних сторінок інформаційно-бібліографічного ресурсу «Видатні педагоги України та світу» (видовий, змістовий, хронологічний) та критерії упорядкування документів (за визначеними рубриками з можливістю їх розширення, в бібліографічних списках – в алфавітній та хронологічній послідовності); знання про біографію (життєвий шлях, наукова, науково-педагогічна та громадська діяльність) відомої української вченої О. В. Сухомлинської (узагальнено бібліографічну інформацію (1009 описів) про праці педагога та публікації про її життя й діяльність);

розроблено концепцію і продовжено наповнення віртуального читального залу Фонду Василя Сухомлинського з метою цілісного представлення розвитку сухомлиністики в освітньо-науковому просторі України та світу (<https://dnpb.gov.ua/ua/virtualni-chyitalni-zaly/virtualnyy-chyitalnyy-zal-fondu-v-o-sukhomlynskoho/>).

За результатами НД оприлюднено *понад 250 наукових праць*, зокрема: монографії – 7, електронні ресурси – 1, збірники матеріалів наукових заходів – 6, хрестоматії – 1; бібліографічні покажчики – 2, біобібліографічні покажчики – 3, каталоги – 1, енциклопедії – 4; статті – 71 (із них: 6 – у виданнях, що індексуються у Scopus і Web of Science Core Collection; 51 – у наукових фахових виданнях України категорії «Б», 14 – у наукових виданнях, що індексуються в наукометричних базах даних, окрім Scopus і Web of Science Core Collection); матеріали і тези наукових заходів – 163 (в українських виданнях – 142, у зарубіжних – 21); створено нові й оновлено наявні сторінки електронного ресурсу «Видатні педагоги України та світу» (48)¹;

Упровадження проміжних результатів НД здійснювалося під час участі в *123 всеукраїнських і міжнародних заходах*, зокрема включених до Плану роботи НАПН України^{2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9}; реалізації *онлайн-проектів*: «Ми стоїмо на

¹ <https://dnpb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliografichni-resursy/vydatni-pedahohy/>

² <http://dnpb.gov.ua/ua/?events=24393>

³ <https://dnpb.gov.ua/ua/?events=25400>

⁴ <https://dnpb.gov.ua/ua/naukovi-zakhody/konferentsiyi/pro-tvorchyy-dosvid-vchyteliv-i-shkilnykh/>

⁵ <https://dnpb.gov.ua/ua/naukovi-zakhody/kruhli-stoly/do-30-richchya-vseukrayinskoyi-asotsiatsiyi-vasylva-sukhomlynshoho/>

⁶ <http://dnpb.gov.ua/ua/?events=29738>

⁷ <http://dnpb.gov.ua/ua/?news=29614>; <http://dnpb.gov.ua/ua/?events=28591>

⁸ <https://dnpb.gov.ua/ua/30444-2/>

⁹ <http://dnpb.gov.ua/ua/?news=32090>

плечах наших попередників: Видатні педагоги-ювіляри» (14 дописів)¹, «Педагоги України: пам'ятаємо, шануємо!» (22 дописи)² «Читаймо Сухомлинського онлайн» (57 дописів)³, «Афоризми Сухомлинського» (53)⁴, «Sukhomlinsky News» (24 дописи)⁵ «Казки В. О. Сухомлинського у підручниках та посібниках О. Я. Савченко» (12 дописів)⁶, «Дитина – частина природи» (12 дописів)⁷; оновлення профілю відділу педагогічного джерелознавства та біографістики в Google Scholar (h-індекс – 35)⁸.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1991–2017): ІСТОРИКО- ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

*Л. Д. Березівська, доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України, директор, головний науковий
співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики*

У процесі історико-джерелознавчого пізнання проблеми реформування змісту загальної середньої освіти в незалежній Україні з'ясовано, що в українській та зарубіжній історіографії немає праць, де системно висвітлено наведену тему. Для реалізації мети дослідження з використанням джерелознавчого підходу як провідного виявлено й схарактеризовано документи (закони, програми, доктрини, концепції, стандарти) та аналітичні матеріали, у яких відображено концептуальні засади реформування змісту загальної середньої освіти задля встановлення їхньої інформативної цінності [1; 2; 3; 6].

Обґрунтовано, що у 1991–2017 рр. розроблено національне освітнє законодавство, нові методологічні засади удосконалення змісту загальної середньої освіти у руслі інтенсифікації творчої педагогічної думки щодо його перспективного розвитку на основі загальнолюдських і національних цінностей. Провідну роль у цьому процесі відіграли вчені НАПН України. Доведено, що документи містять інформацію про кардинальні зміни в змісті загальної середньої освіти: від проголошення нових принципів його формування (національний, демократичний, гуманістичний, диференціації й індивідуалізації, гуманітаризації, дитиноцентричний, науковий, стандартизації, наступності, варіативності та ін.) до розвитку та конкретизації їх [9].

Вагомим здобутком першого (1991–2002) періоду національної самоідентифікації в загальній середній освіті стали нормативно-правові документи: Концепція середньої загальноосвітньої школи України, 1991; Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»), 1993;

¹ <https://www.facebook.com/240019389383740/posts/3935401933178782/>

² https://www.facebook.com/hashtag/педагоги_україни

³ <https://www.facebook.com/240019389383740/posts/4777938782258422/>

⁴ <https://www.facebook.com/240019389383740/posts/4333021856750119/>

⁵ <https://www.facebook.com/240019389383740/posts/4096674477051526/>

⁶ <https://www.facebook.com/240019389383740/posts/4177507325634907/>

⁷ https://www.facebook.com/hashtag/дитина_частина_природи

⁸ <https://scholar.google.com.ua/citations?user=eA9i0W0AAAAJ&hl=ru>